

Тетяна Лапан (Львів, Україна)

УСНІ ІСТОРІЇ ГАЛИЧАН-ОСТАРБАЙТЕРІВ:
СПЕЦИФІКА ПРИМУСОВОГО ДОСВІДУ

Пропонована стаття є звітом керівника робочої групи у Західній Україні Міжнародного проекту збору документальних свідчень про долі людей, які залучалися до рабської та примусової праці. Проект проводився впродовж 2005–2006 рр. У рамках цього проекту було зібрано близько 600 інтерв'ю, в Україні двома робочими групами (Львів і Харків) було проведено найбільшу кількість інтерв'ю, порівняно з іншими країнами-учасницями проекту, — 80. Вибір респондентів був здійснений таким чином, щоб проаналізувати життєві історії українців — різних груп жертв нацизму. До однієї групи віднесемо цивільних робітників, примусово вивезених на роботи до III Райху, до іншої — колишніх в'язнів концтаборів.

Проблема українських остарбайтерів є актуальною як для дослідження «білих плям» історії українського народу, так і для сучасності, у зв'язку із загостренням питання компенсаційних виплат з боку уряду Німеччини тим, хто побував на примусових роботах у цій країні під час Другої світової війни і дожив до сьогодення. Увага до цієї проблеми викликана низкою причин. По-перше, це виразна ідеологічна забарвленість наукових розвідок часів СРСР і свідоме уникання деяких аспектів досліджуваної проблеми в радянській історіографії. По-друге, це потреба звернення істориків до таких методів дослідження, як, наприклад, біографічний метод, усна («жива») історія. Адже з кожним днем в Україні стає дедалі менше свідків і учасників подій Другої світової війни.

Спогади остарбайтерів ніколи не були складовою частиною офіційної пам'яті радянського суспільства про війну¹. Радянський режим намагався, щоб навіть політично невинні спогади не залишили в пам'яті громадян небажаних уявлень. Його мета полягала у тому, щоб сформувати таку колективну пам'ять, яка б відповідала потребам режиму. Велика Вітчизняна війна мала стати зворушливим, але безпечно далеким нагадуванням про успіх соціалістичної системи і її «Верховного Вождя». Сама війна мала відійти на задній план, поки підрасте нове покоління, яке про неї мало що знає, а старша генерація усуне з пам'яті негативні воєнні спогади. Тоді вже про «Велику Вітчизняну війну» можна буде «запускати» нову колективну пам'ять, виготовлену за партійними вказівками. Саме цей факт став початком для замовчувань, напівправди або й відвертої брехні, характерної для всієї радянської пам'яті про війну, якій лише після колапсу усіх комуністичних режимів надалася можливість заповнити «білі плями» національних історій на противагу спільній радянській історії².

Упродовж радянської історії пам'ять про примусову працю у нацистській Німеччині не була сумісною з переможною риторикою масового героїзму і патріотизму радянських людей. Праця на території ворога, та ще й на економіку ворога, з точки зору радянського режиму не могла бути виправдана навіть примусовим її характером. Право на існування отримала єдина версія — версія Опору як організованого, масового, так і спонтанного, проте свідомого шкідництва радянських людей, залучених до примусової праці, особливо на промислових підприємствах³. Радянські історики пояснювали примусову працю цивільного населення СРСР як один із численних злочинів нацизму на окупованих територіях.

Страх перед режимом, що сформувався у післявоєнні роки, призвів до «придушення», «свідомого забування» багатьох епізодів при збереженні в пам'яті розпливчастого та загального фону прожитих років. Більшість респондентів пригадують, що не могли вільно розповідати про цей період свого життя у родині, серед друзів, знайомих. Побоювання перед публічним відтворенням власного досвіду спричинило свідоме применшення важливості тих чи інших подій або дистанціювання від них, деяку заплутаність і нелогічність у розповідях респондентів⁴.

У статті використані матеріали авторського опитування в Західній Україні для Міжнародного проекту збору документальних свідчень про рабську та примусову працю. Усього було проведено 40 інтерв'ю: 10 відео і 30 аудіоінтерв'ю. Пошук респондентів для проекту відбувався двома шляхами: написанням листів до колишніх примусових робітників (згідно з базою даних про остарбайтерів обласних архівів) і шляхом «снігової кулі», тобто від респондента до респондента.

Інтерв'ю проводилися українською та російською мовами. За національністю респонденти — українці, росіяни, поляки. За віросповіданням більшість — греко-католики, 1 католик, 5 православних.

Із 40 респондентів: 22 чоловіки, 18 жінок. 20 опитаних — мешканці сіл, 20 — на сьогодні проживають у містах обласного і районного підпорядкування. Більшість респондентів (33 особи) є корінними мешканцями Західної України, 7 респондентів народжені в інших регіонах України, після репатріації оселилися на території Західної України.

Значна частина респондентів одружені, на сьогодні проживають разом із сім'ями дітей. Двоє з опитаних респондентів бездітні. Одна з респонденток (А. Гук)⁵ стала інвалідом, перебуваючи на роботах у Німеччині.

Більшість респондентів здобули лише початкову освіту, 9 респондентів — вищу, 4 — середню базову освіту.

Із 40 опитаних: 20 респондентів працювало у сільському господарстві Райху, 1 респондент працював у шахті, 2 — на середніх підприємствах, 1 — на Райхспошті. 7 осіб перебували у трудових, 9 — у концентраційних таборах.

Після репатріації з 40 опитаних: 10 були заарештовані й відправлені у радянські табори Сибіру та Казахстану, 2 респондентів направлені у трудові батальйони. Найпізніше із-за кордону повернувся О. Гандецький⁶, який після звільнення завербувався на працю на шахти Бельгії, в УРСР повернувся наприкінці 1948 р.

У воєнні і післявоєнні роки 6 опитаних були членами ОУН та УПА, за що були арештовані і покарані радянським режимом.

Більшість колишніх примусових робітників-галичан під час їхньої депортації до Райху були підлітками (в основному 1922–1925 р. н.). Ми також провели інтерв'ю із дітьми, яким на час перебування у Німеччині виповнилося від 8 до 12 років і які також були задіяні для виконання різноманітних робіт. На примусові роботи ця група респондентів була вивезена разом із батьками (зі спогадів Г. Маєвської, М. Ряпич, Ю. і П. Замлинських)⁷.

Історично зумовлені відмінності українських земель у складі УРСР під час Другої світової війни дістали своє закріплення у відповідному адміністративному поділі окупованих територій та у виразній специфіці окупаційної політики німецької влади стосовно їх населення. Це, своєю чергою, істотно вплинуло на формування відмінного становища українського населення як на батьківщині, так і у Третьому Райху.

У 1941 р., захопивши територію радянської України, німецьке військове керівництво знищило її цілісність. Українські землі були розділені на чотири частини. Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтові області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню. Значна частина центральних і східних областей відійшла до райхскомісаріату Україна. Західноукраїнські області — Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська — на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені у серпні 1941 р. до складу генерал-губернаторства, яке охоплювало польські землі з центром у Кракові⁸. Генеральна губернія була своєрідним окупаційним адміністративно-територіальним утворенням — як з погляду територіального, так і політичного. Вона включала такі етнічні українські землі, як Лемківщина, частина Посяння, Холмщина і Підляшшя, де з 18 млн місцевого населення 4,5 млн були українцями⁹. У липні 1941 р. декретами Гітлера до Румунії було приєднано Північну Буковину і Бессарабію, а Карпатська Україна ще з 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

Проаналізований джерельний та історіографічний матеріал указує на певні особливості окупаційного режиму в різних регіонах України під час воєнних дій і, відповідно, на дещо відмінне становище місцевого населення в адміністративно-територіальних частинах, створених німецькою владою на українських землях. Режим, установлений у генерал-губернаторстві (а, відповідно, і в Галичині), був ліберальніший, ніж на інших окупованих німцями українських територіях. Галичани перебували у складі СРСР найменше — з вересня 1939 р. і до початку німецько-радянської війни (червень 1941 р.). Німецьке керівництво робило ставку на те, що українці Галичини, які натерпілися від комуністичного режиму, добре зустрінуть німецькі війська, що фактично відповідало тогочасним реаліям. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету у Львові (згодом Український центральний комітет) К. Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австро-Угорщини, відіграло корисну роль у трактуванні німцями Галичини і галицьких українців¹⁰. Окрім цього, генерал-губернаторство розглядалося не як

окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це стало важливими чинниками, які визначили своєрідний статус генерал-губернаторства (включно з Галичиною) серед інших окупованих земель. На сьогодні цю думку підтримує В. Косик, зокрема, він зазначає, «що стосується успішного набору добровольців органами СС “серед рутенів Галичини”, то Гітлер не бачив у цьому жодного доказу можливого співробітництва українців, тому що “Галичина — колишній австрійський край, який нічого не має спільного з Російською Україною”»¹¹. «Історія українців у генерал-губернії, — пише В. Кубійович¹², — різниться від історії інших українських земель з двох поглядів: у цій частині наших земель німецький окупаційний режим був найменш суворий, наші втрати були тут найменші, і тут було найменше воєнне знищення»¹³.

Важливою особливістю вербування і вивезення українців Галичини на роботи до Німеччини було те, що на цих теренах виникла і почала діяти громадська інституція, створена спеціально у справах допомоги депортованим. У дистрикті Галичина німецька влада дала дозвіл на існування допомогових комітетів¹⁴ — єдиної форми організації для всіх національних груп — українців, поляків, євреїв¹⁵. У липні 1940 р. у Кракові було створено Український центральний комітет (УЦК), який очолив В. Кубійович. УЦК як легальна установа проводив так звану «реальну політику», яка полягала у тому, щоб, дотримуючись формальної лояльності до німецької влади, вберегти українське населення від переслідувань, захистити права українців у дистрикті Галичина (ширше — генерал-губернаторстві) від надмірних наборів робітників до Райху, а також по змозі допомагати галичанам у Німеччині. Так, наприкінці 1942 р. при відділі суспільної опіки УЦК було створено спеціальну посаду «референт опіки над робітниками в Райху». Цю посаду обійняв Ю. Герман; йому була підвітна громадська організація «Комісія опіки над робітниками»¹⁶. Під час великих релігійних свят (Різдво, Великдень) УЦК організовував збір харчових посилок, святкових привітань і літератури для українських робітників у Третньому Райху¹⁷. Щоб унормувати життя українських робітників з дистрикту Галичина і генерал-губернаторства в цілому, у Райху «виринала потреба забезпечити українського робітника посвідкою, яка б доводила його українську національність і була респектована владою»¹⁸. УЦК обстоював права українців у справі отримання паспорта українською і німецькою мовами, що надавало нашим робітникам деякі переваги у Німеччині. Про виказки-аусвайси (посвідки-паспорти) пригадали усі респонденти, які походили з території дистрикту Галичина. УЦК не завжди досягала своєї мети, оскільки кількість робітників була дуже великою, а також давалася взнаки несвідомість робітників, що виїжджали, і брутальність німецького керівництва. Але недооцінювати значення цієї організації неможливо. Це була єдина організація на окупованій німцями українській території, яка хоча б частково, але допомагала українцям з генерал-губернаторства (включаючи дистрикт Галичина). Можливості створення подібної організації у райхс-комісаріаті Україна не було взагалі.

Перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р. (як на решті української території), а з вересня

1939 р. Вербування з генерал-губернаторства здійснювалося з середини 1940 р., перший транспорт з Галичини відбув за різними даними у вересні–жовтні 1941 р.¹⁹ Однак початок мобілізації галицьких українців на роботи у Третій Райх можна пов'язати з тим, що частина галичан, які були мобілізовані до польського війська і скоро стали військовополоненими німецько-польської війни, з часом була переведена до стану цивільних робітників Німеччини. Як зазначалося у «Краківських вістях», «велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті»²⁰. У війні проти Польщі Німеччина захопила в полон близько 420 тис. польських солдатів і офіцерів²¹. Значну частину полонених українського походження спрямували у сільське господарство, і лише 6 % з них отримала німецька промисловість (буровугільні і гірничорудні підприємства)²². Про службу у польській армії й участь у польсько-німецькій війні у вересні 1939 р., а також про обставини перебування у полоні згадує респондент І. Цюпко. Він, зокрема, розповів:

«А пізніше вже, як сказати, вже став більш дорослим, і вже воякомат, і вже забрали у військо польське. Ну, а тоді мову брали. То мусив здоровий хлопець бути за Польщі. І пізніше прийшло мені повідомлення, що вже йти треба в військо. Мій майстер на мене розлився: «Чого ти не казав, що ти підеш у військо?» А я кажу, що я не знав, що мене візьмуть до війська. Та й взяли до війська. І тут вже треба було їхати, і я поїхав... Моя година... нас було багато тих... то за Польщі дуже мало брали до війська хлопів, бо мусив був бути сто-процентово бути здоровим. То призов, примусове. І приїхав я... Ми, я і то ціла компанія, що ми їхали в Кротошин, під німецькою границею. Розумієте? Ну, військо, то є військо: дисципліна, і так далі. То ви знаєте. Але тоже щось хотілося, щось таке... То ми там поїхали на відпустку, то надавали нам, дали ті чорники [?]. І там самі поляки і німці були в Кротошині, там німців дуже багато було. Вони їх поналіплювали і все. І вже більше потім... що... Війна, розумієте. А я якраз службовий, нічого не зробиш. Війна перша була... Забирали вони Залозанських від Чехословакії, так. А пізніше, ну, ми мали вже йти додому, звільнятися. Війна з німцями. То ми так собі з українцями... що ти зробиш?... Бо не знали за німців, хто німці є. Що ти зробиш... І пішов на ту війну. Всі пішли. І то саме місце було таке, Кротошин, то коло границі німецької. Ну, що там постріляли трошка та й повтікали. Так, втікав. І думав лишитися. У мене було трохи наших молодих хлопців. А то війна, то фронтом-фронтом аж до Варшави, пішком. Де треба було, там постріляли, але знаю, що я хотів втікнути... там стояла така, конец, з берести такою. І мені сказали, що під їхати і треба там розкинути гранати. А я під їхав трохи, а потім вискочив і гранати не розкидав, бо там вже німці були. Що я зроблю, їдьте ви собі, думаю. І не розкинув тих гранат, так на возі вони лишилися, а я впав й лежав як неживий. Ну, і на тім кінець. Пізніше.. А у Варшаві я по-пав вже в полон»²³.

Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Райху на початку війни у становище, подібне до становища іноземних робітників, були утікачі з Галичини і Волині, які перебиралися спершу до генерал-губернаторства, а згодом переїжджали до нацистської Німеччини. З першими поїздами «добровольців» на

працю — це були українці, здебільшого втікачі із західноукраїнських земель, — почалася справжня, як її називає німецька преса, «промислова мандрівка народів»²⁴.

На початку кампанії виїзд робітників із Галичини був переважно добровільним. Ще однією обставиною, яка суттєво вплинула на перебіг подій, пов'язаних із вивезеннями до Німеччини цивільного населення Західної України, було те, що для населення (особливо найбіднішого) Східної Галичини трудова міграція залишалася наприкінці XIX — на початку XX ст. чи не єдиною можливістю заробити гроші, здобути фах, побувати в інших країнах, у тому числі й у Німеччині. Зокрема, у 20-х рр. XX ст. українці мали свої робітничі осередки у деяких німецьких містах²⁵. Після окупації Східної Галичини 1941 р. багато галичан також забажали добровільно виїхати на роботу до Німеччини; отже, вони розглядали цю можливість як традиційну для них спробу покращення свого становища через трудову міграцію. Але, на жаль, вони не усвідомили, що слід розрізняти трудову міграцію у мирні часи й у період світової війни; остання дуже швидко призводила до перетворення сезонних добровільних робітників на невільників. Навіть під час воєнних подій кількість бажаючих добровільно виїхати на роботу до Німеччини була значною. У зв'язку з цим наприкінці 1941 — на початку 1942 р. у газеті «Львівські вісті» опублікували перестороги, щоб галичани самотужки не виїздили до Райху на роботу. «В останніх днях задержано на якийсь час транспорти робітників зі Львова до Німеччини. Трапляється, що деякі з них на власну руку виїжджають до Кракова в тому переконанні, що звідти легше дістатися на місце праці. Тому УКК у Львові повідомляє, що поки що у Кракові такі транспорти теж здержані (правдоподібно до 10 або 15 січня 1942 р.), і ті що прибувають до Кракова, не можуть мати там ніякої опіки і можливості прожитку. Хто бажає виїхати на працю до Німеччини, повинен ждати в Галичині до хвилини, коли будуть наладнані переїздові табори Уряду Праці. На власну руку не виїжджайте до Кракова»²⁶. До 27 листопада 1941 р. з дистрикту Галичина було направлено на роботи до Райху 60 709 осіб, зі Львова — 20 141 осіб, з Дрогобича — 18 462, зі Станіславова — 15 086, з Тернополя — 7020 осіб²⁷. На початку 1942 р. кількість галичан, які бажали виїхати на роботу до Німеччини, перевищила кількість робочих місць. Газета «Львівські вісті» інформувала, що 13 березня 1942 р. з переходового табору у Перемишлі відправили 100 тис. робітників до Райху²⁸.

Нова хвиля вивезень розпочалася з початком мобілізації робочої сили Ф. Заукелем. Після короткого перебування у Львові генеральний уповноважений з набору робочої сили гауляйтер Тюрингії Ф. Заукель 9 червня 1942 р. видав додатковий план мобілізації робочої сили з дистрикту Галичина у кількості ще 100 тис. осіб²⁹. На вимогу Заукеля 24 серпня 1942 р. генерал-губернатор зажадав відправити з генеральної губернії додатково 140 тис. робітників, частина з загальної запланованої кількості мобілізованих припадала на дистрикт Галичина³⁰. Протягом осінньої акції 1942 р., яка тривала з вересня до січня, було мобілізовано 53 860 осіб³¹. Протягом січня 1943 р. до Німеччини мобілізували 9400 робітників, а під час весняної акції цього ж року — 46 тис. осіб. Окрім того, до квітня 1943 р. з дистрикту Галичина на потреби гірничої

промисловості у Німеччині необхідно було доставити ще 30 тис. робітників³². У квітні 1943 р. до Німеччини урочисто відправили 300-тисячного робітника із Галичини³³. У середині червня 1944 р. у Німеччині працювало 325 тис. галичан, крім того, «за даними української комісії в Берліні, ще 120 000 українців перебуває на роботах у Німеччині»³⁴. У запланованій акції Заукеля на 1944 р. із генерал-губернаторства було потрібно депортувати 100 тис. осіб³⁵. Згідно з планом вивезення, кожна округа повинна була щомісяця відправляти до Німеччини близько 7–8 тис. робітників³⁶.

Наступна відмінність у становищі українців у різних окупаційних зонах полягає у характеристичні методів депортації населення. Ця проблема безпосередньо пов'язана з одним зі стереотипів радянської повоєнної історіографії, за яким вивезення українців на роботи до нацистської Німеччини мало виключно насильницький характер, а роботи в Третьюму Райху йменувалися виключно «примусовими». На сьогодні важко встановити, якими є критерії цілком добровільного вивозу, а які — суто примусового. Тому, надалі ми намагалися так детально, наскільки це на сьогодні можливо, визначити вживання добровільних чи примусових методів депортації або їх гібридів («добровільно-примусових» методів). Проте визначити одну, для усіх земель України, цифру тих, хто виїхав добровільно, нині надзвичайно складно, оскільки існувала присутня специфіка процесу депортації населення з генерал-губернаторства (включно з дистриктом Галичина), райхскомісаріату Україна та військової зони. Спочатку окупаційній владі вдавалося вербувати і вивозити населення райхскомісаріату Україна і генерал-губернаторства до нацистської Німеччини добровільно. Причини добровільного виїзду українців на роботу були такі, як-от: прагнення здобути добрий фах, освіту, вивчити іноземні мови; цікавість до життя людей за кордоном; бажання позбутися важких умов проживання на окупованих Німеччиною територіях; дієвість німецької пропаганди; голод і безробіття, штучно створені окупаційною владою на території центральної, східної і південної України. Політика добровільного вербування майже від початку зазнала невдачі на всій окупованій українській території, за винятком дистрикту Галичина, який входив до генерал-губернаторства. На це були свої причини, в яких виразно проявлялася специфіка західноукраїнських земель. Перша з причин мала історичний характер і полягала у тому, що найбідніше населення краю ще наприкінці XIX — на початку XX ст. являло собою мобільні трудові ресурси, які в пошуках праці навіть перетинали океан. Тож «експорт» робочих рук Галичина знала здавна, а тому й до роботи в Третьюму Райху галичани поставилися спочатку цілком нормально. Друга причина полягала в тому, що у Галичині заходи з мобілізації робітників мали не такі відверто жорстокі форми, як на інших окупованих українських територіях. Тому до середини 1943 р. (до початку масових облав) у Галичині виїзд був переважно добровільний.

На початку — у другій половині 1943 р. потік добровільно виїжджаючих і так званих «примусових добровольців» вичерпав себе. У випадку невідправлення до Німеччини запланованої кількості осіб в Галичині почали застосовувати різного роду

примусові заходи, але вони не були настільки жорстокими, як на інших окупованих українських землях, і якщо вже застосовувалися, то значно рідше.

Вивезення робітників з Галичини почалося разом з воєнними діями у Європі, тобто у 1939 р. і тривало до 1944 р. (до так званої евакуації німецького війська з території України і вивезення з ним українського населення), про що більш детально пригадали брат і сестра Ю. і П. Замлинські:

«Ввечері 13 квітня [плаче] 1944 р. нам сказали, що нас будуть вивозити, бо тут буде фронт. Що нас таки вивезуть ненадовго. Хто не мав дітей, того вивозили на підводах. Ціле село вивозили. За ним ішов конвой. Нас везли до Золочева. Хто як міг, то утік, то колесо відкрутив. Так, як у нас були малі діти, то після обіду 13 числа нам сказали, що завтра нас будуть везти. Була дуже погана погода. Нас погрузили на німецькі воєнні машини. Зразу на моїх очах, я бачила [плач], забирали нашу худобу. Всього зі стайні виводили, казали, щоб фронт не знищив. Нас завезли до Золочева. В Золочеві скот погнали не знати куди, а нас загрузили у товарні вагони, такі, що скот возять, закрутили колючою проволокою. Так натолкали у вагони, що лише стояли. Якщо хтось хотів, то просто в вагоні в куті. Як тварин нас везли. Завезли нас до Перемишля. Так тримали в тих вагонах нас. Хто просив їсти. Ми знали, що поїдемо, то мама ввечері напекла таких плячків [млинців] з муки, гречки, круп взяла. Так ми мали ще трохи, що їсти. А в Перемишлі тримали так нас дві доби в тих вагонах. Так, хто дуже просився пити, то дали з паровоза якоїсь такої води, що зараз пам'ятаю той запах. Зимно було дуже, май був холодним. Ми мерзли дуже. Нас з Перемишля повезли в Горлиці, то тоже Польща. Там теж ми були три дні. Там робили пересортівку. Сортували нас. Так вийшло, що людей з нашого села було досить з нами. ...Везли нас суток шість до Німеччини. Так везли в тих вагонах. То було дуже тяжко, дуже страшно. Але ми ще мали. Мати навіть муки потрошки в мішочки понабирала. Щоб там принесли трохи кип'ятку і сколотила щось з того. Привезли нас до Ессена, місто сучасне Ессен-Штель. Мати була в положенні [вагітна. — Ред.] шостої дитини. Ну десь сім місяців мама в положенні. В Ессені поселили нас»³⁷.

Нормою під час перевезення стали недостатнє медичне обслуговування, погане харчування, брак води, неможливість справляти природні потреби, брутальне поводження охорони транспорту, погане ставлення з боку помічників Червоного Хреста.

Очевидно, що подібні масові переміщення населення та його вивезення у неволю не могли не викликати відповідної реакції з боку національного підпілля, а також Української Греко-Католицької Церкви. У дистрикті Галичина представники бандерівської гілки ОУН та УПА обороняли населення Західної України від мобілізації робочої сили³⁸. Українська Греко-Католицька Церква, активність якої мала переважно душпастирський характер, також морально підтримувала галичан на роботах у Райху³⁹. Нічого подібного для робітників з райхскомісаріату Україна не було.

Під час аналізу інтерв'ю вдалося простежити, що спогади респондентів суттєво відрізняються залежно від місця їх народження. Більшість галичан народилися

і зростали у часи польської окупації Західної України. Їхні дитячі та юнацькі спогади присвячені розповідям про національно-патріотичне виховання, піднесення національно-визвольного руху й поширення антипольських настроїв та заходів на західноукраїнських землях. Українці ж зі Сходу України, які потрапили на роботу до Райху, були поколінням прорадянськи вихованої молоді. Вони зростали на ціннісних орієнтаціях радянського суспільства. З одного боку, все свідоме минуле життя респондентів (як західноукраїнського, так і східноукраїнського населення) було проведене у Радянському Союзі. З іншого — якщо респонденти, народжені у Східній Україні, і сьогодні не відмовляються від радянських міфів та ідеології, то респонденти, які народилися, зростали і усе своє життя (за винятком примусового вивезення до Райху і, можливо, радянських депортацій) прожили на Західній Україні, дуже болісно реагують на «усе прорадянське» — від радянських ідей до радянських свят включно. Вони називають себе не інакше як українськими патріотами та ідентифікують себе виключно з українською національною ідеєю, українським національно-визвольним рухом. Для підтвердження думки процитуємо декілька уривків зі спогадів галицьких-остарбайтерів.

«Виховання я отримав, навіть можна сказати, в ті, в дитячому будинку краще, ніж вдома, бо там все високо патріотичне, бібліотека прекрасна. Так з самого дитинства школа також така була рідна школа, патріотична. Я так і був вихований з дитинства. Зараз дивуються, виступають: ми такі, бо ми такі виростили, бо нас так навчили! А мене як навчили? І нас так навчили, бо ми тут, в Галичині виростили в пошані в любові до слова, до свого народу, до своїх звичаїв, до своєї культури, до своєї мови, до всього свого. І в нас то всьо, як то кажуть, в крові. Ми то-то любили, ми з тим виростили, і коли прийшов час, коли прийшов час, що треба було на ділі доказати, що ми щось лишилося з того, що нас навчили, в чому ми виростили. Ну, то я тоді пішов, взяв зброю в руки, пішов воювати проти тих ворогів, які ми вважали, що то були вороги»⁴⁰.

З інтерв'ю з Б. Сідельником:

«Всі вони були українці, і тут слова не підбереш, що скажем націоналісти. Вони були патріоти-українці, вони прекрасно знали українські звичаї. В нас була бібліотека українська вдома, книжки, «Історія» Грушевського — це все в нас було. Але ми всі свята національні українські відмічали. Це можна було тільки робити ще при Польщі, бо при радянській владі з того нічо би не вийшло. Вони були патріоти України. Батька між іншим також поляки насилували підписати римо-католицизм. І тоді йому обіцяли роботу з великою пенсією, але аж в районах Вільно, на Вільницьзні, бо там польські магнати потребували агрономію. А він агроном. Тут заробляє копійки, а там би йому платили великі гроші. Но батько відказався від того. Тожє сказав так як дідо, що я не міняю своєї нації, народу, не можу продати свій народ. Це що відноситься до релігії і до патріотизму. Ми ходили на збори в «Просвіту», дивилися вистави українські. Нас до того тягнуло. Святували Великодні свята. Я зі сестрою, ми ходили на Великдень на гаївку під церкву, де вся молодіж збиралася. Ми скакали, кружляли, бігали, співали. Це було наше життя. Ми ждали того дня, коли ми можемо піти на такі свята... Наш український дух, наше українське виховання цілий час мало свій ґрунт. Навіть при польській владі майже в кожному селі була читальня, хата-читальня, або вона назива-

лася «Просвіта». І багато молодіжі було свідомі вже про Україну, про козацтво, про гетьманів, про історію. Тому якщо в наше село приїздив до читальні якийсь український драматичний гурток показувати якусь виставу, то вона вся, по-перше, проходила на українській мові, по-друге, вона була патріотична, та вистава. І ми могли слухати на українській мові. Там не без того було, що самі виступаючі, вони самі нас просвічували, робили з нас свідомих, хоч молодих, а свідомих, і ми набрали знань, черпали ті знання, скажемо з таких театральних колективів, чи то концерти були, чи то театральний якийсь колектив. Я пам'ятаю до сьогоднішнього дня, як була вистава «Вій». Ну а «Вій» — то «Вій», там є всякі духи, показують, то я так перестрашився тими духами, що я два тижні в хаті вночі репетував, плакав, кричав, бо ті духи мене настрашили. Значиться то всьо, що я побачив в читальні, то я переживав в хаті. Дальше. Ми маса мали літератури української. Був такий тижневик «Дзвіночок», то ми з сестрою захоплювалися тим «Дзвіночком». Хто перший буде читати, ми вписували, пронумерували. Мама купувала нам книжечки українські, чи казки, чи співіннаки, чи шось таке. То, ну, батько купував українські газети, та й польські купував, бо мусів знати, що тут, що там. Але з літератури, плюс спілкування з товаришами, то всьо докупи разом давало нам то, що ми кожний раз набиралися своєї свідомості»⁴¹.

Інший епізод зі спогаду А. Гурної:

«Після закінчення школи по рекомендації священника мене віддали у Львів на навчання в семінарію. Це вона готовила, це семінарія була монахинь на вулиці Длугоша. Вони готовили вихователів дитячих садочків, тому що мріяти нам, українцям, про якусь вищу посаду і вищу науку під час Польщі неможливо було. Ну, не сказати ненависть, але таку антипатію мала я до поляків в зв'язку з тим, що батько жив, значить, на тому самому подвір'ю, де жили ще його і сестра, і брат, і батьки в одній половині будинку і в другій половині будинку він, а в другому батьки. Хотіли побудувати свій будинок. І він підійшов до пана Богдановича попросити його, щоб він продав йому землю під будівництво хати. Ну, він, звичайно, відповів йому, що «пан ма дєцко, пан вєзьми мітрікі, занєсе до костьола і втїм час бєньджєми мувіць про шєдаш землі»⁴². Батько прийшов додому і сказав: «Я свою дитиною торгувати не буду. Вона родилась українкою, і українкою вона буде». Це був один такий в мене в серці біль, який залишився на ціле моє життя, що як поляки вміли, значить, ставити себе і свою націю вище всього. Другий такий випадок, коли я взяла, вже вміючи читати, «Кобзар» Шевченка в руки. Прочитала «Катерину», де кажеться [з плачем]: «Кохайтеся, чорнобриві,/та не з москалями,/бо москалі — чужі люде,/роблять лихо з вами./Москаль любить жартуючи,/жартуючи кине;/підє в свою Московщину,/а дївчина гине...» І то було другий такий випадок, коли я відчула, значить, що ми є українці і ми повинні себе поважати, любити і цінити свою націю. І так в мені зародився, можна сказати з дитинства, національний дух [пауза довга]»⁴³.

Спогади, зібрані від примусових робітників з Галичини і власне «остарбайтерів», відрізняються, по-перше, тим, що галичани не трактують (не називають, не самоідентифікують, не зараховують) себе до групи остарбайтерів. У розповіді вони навпаки акцентують те, що «остами» у Райху були тільки ті українці, яких вивезли зі Східної України (а також Росії та Білорусі). Для проекту ми провели інтерв'ю зі «справжніми» остарбайтерами, тобто українцями, яких було депортовано зі східної

та південно-західної території України (спогади М. Михайлова, В. Поплавського, Т. Кремльовської, В. Матерацької, М. Арсеньової)⁴⁴, що згодом дало можливість порівняти їх зі спогадами галичан.

По-друге, важливою відмінністю розповідей галичан також є опис того, як населення Західної України двічі пережило прихід німецьких військ у Галичину. 1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу, що стало початком Другої світової війни на сході Європи. Невдовзі німецькі війська зайняли і значну територію західної Галичини по лінії Сокаль—Львів—Стрий. Згідно з таємною угодою між Ріббентропом і Молотовим, 17 вересня 1939 р. Червона армія окупувала Західну Волинь і Галичину, а новий радянсько-німецький договір у Москві 28 вересня 1939 р. зафіксував кордони між Німеччиною та СРСР уздовж річок Сян і Буг. Тому німецькі війська, які вже захопили частину Галичини, були змушені відступити з цієї території. Вдруге німці окупували Галичину з початком війни між Німеччиною і СРСР. Ось як про цей факт пригадав респондент Б. Сідельник:

«По-перше, було два приходи радянської влади, два приходи німецької влади. Якщо говорити про перший, то буде [19]39-ий рік — [19]40-ий. Поляки втікають, німці по н'ятам йдуть. І німці дійшли до Львова, до Городецької Рогатки. Вони навіть на Привокзальну не дійшли, німецькі війська, а стрималися там, де є зараз завод Львівсьільмаш. Там була церковка така, то Богданівна називалася, церковка дерев'яна напроти Сільмагу [завод сільськогосподарської техніки], і вони там стояли своїм табором: коні, вози, машини, мотоциклі і так далі. Вони сюди дійшли, там стали, може, якісь патрулі поїхали звітам до Привокзальної сюди на розвилку. І вони повернули, і вони навіть не ночували ні одної ночі, бо був приказ Гітлера: відступайте, віддавайте то росіянам. І вони, значиться, мали відступити. Но тут на Привокзальній, то там, розумієте, то вже я не бачив, то мені розказали, що поляки, польки-поляки зносили сталь, бронзу кидали на купу на переробку на кулі для польської армії. То там була купа величезна тих, скажем, бронзових мездзилів [?] накидано, якісь там машинки кухонні і лезвія, купа лезвіїв, тих, ну, желетки до голеня, то їх там було, може, на фіру набрати можна. То всьо дуже добра сталь, із того зроблять карабіни і так далі. Які карабіни робити, як німець вже туво всьо вас розігнав, за два тижні і він у Львові, а їм ще в голові карабіни. Но так то... То німці на то подивилися, сфотографували і поїхали назад, розумієте. То був, парадокс був. І німці відступили. Як їхали через Городок на машинах, на мотоциклах, то я їх бачив. Озброєні до зубів, рукави позакочовані. І тії танкетки, і то всьо перло, перло на Львів. Ми то всьо бачили, но ніхто не підходив до машин, бо ніхто не стане, і нема що з ними говорити. Батько то всьо бачив також. Але батько мав можливість поговорити з німцями. Німецьку мову знає. А вони як їхали на Львів, то вони на ринку в Городку останувалися. Там повно машин було, мотоциклів, то всьо і так далі. Батько там підійшов до німців, до якогось офіцера і заговорив по-німецьки. Представився, що «я бувший солдат австрійської армії і так далі, от ви їдете тудя, чого можна очікувати?» Мабуть, так він з ними говорив. Офіцер батькові відповів, що «ми вертаємося назад на стару границю, не на стару, а на границю Сана по Перемишлі. Ми вертаємося, ми тут не будемо зараз, але ми ще сюди повернемо». І тільки всього було розмови батька з німецьким офіцером якимсь. Батько то

весьо вже знав, але через скільки-то, півтора року знова наступ, і німці вже поперли і поперли. Але як тільки німці відїхали з Городка і зі Львова аж за Сан, то тоді почала наступати радянська армія. А вона наступала, ну по-перше, то все в залежності від того, чи танки йшли впереді, чи солдати, піхота топала. Ну, я ж казав, що солдати — то всі були азіати, косоокі, чорні, замурані, в обмотках. Карабіни довгі їх по п'ятах били. Зачухані в тих... Літо було, а вони були одіті в тих шапках з тими шпiцями [загострені догори]. Ну, і наш нарід, то як побачив, яка то біднота лізе, як вони кидаються по склепам [по магазинах. — Ред.] викуповують все підряд, що то буде, не рахувалися з грішми, а так жменями ті гроші кидали на прилавок. Лапав [крав. — Ред.] то, що заказав, чи то були бюзгалтери, чи то були труси, чи то шо було, чи то сорочки — весьо за пазуху пхали, де тільки міг, і йшов дальше. Командіри тих рот їх виганяли насилу з магазинів, бо розбивається похід, стрій лопає. То таке перше. І потому вони йшли, то мусів співати пісню, і частіше всього співали пісню «Выходила на берег Катюша». Ми то весьо слухали, як то та банда реве ту пісню, ми не могли зрозуміти, що до чого, от. Якщо співали українську пісню, то було дуже рідко там, наприклад, українська пісня «Копав, копав криниченьку», то ми розуміли, а там ті російські — ми нічо не розуміли, що до чого. Та й люди, котрі слухали то і бачили, то хрестилися, що яка пошесть йде на нашу землю. Ну, а вже частини перейшли, вони познімали польські казарми. Танки вїхали, величезні танки, такі 54 тони, то дуже великі танки, на ринку стояли, і вечером кіно показують, моментально екран, кіноапарат, і показують кіно. Показували кінострічки про працю колгоспників на полях; як комбайни косять, молотять, як дівчата там співають: «Ану-ка девушки, ану, красавицы» [наспіває], во то во. Співають, і люди на то весьо дивилися. Ну, в нас того нема, бо шоби так комбайн косив, — кожний серпом то все робив. То троха інтересувало. Ми діти, то ми дивилися на то якраз з двох боків, з тої сторони, з тої сторони, бо то просвічує. Шмата біла, є біла шмата. І з тої сторони образ, і з тої сторони. То ми там щодня дивилися кінофільми. Тільки стемніє — ми в кіно, вони нас пічкали цілий час кінофільмами і газетами, і газети роздавали безплатно направо-наліво. Всякі газети, які тільки були, в основному все це було на російській мові. Для мене трудно було зрозуміти ті слова. Буква «ы» російська, твердий знак російський. Правопис тоді був цілком інший, то я то весьо шлябізував [тобто засвоїв, навчився того]. А українських газет, що в Києві вийшли, — таких було, то майже не було, а весьо було привезено з Москви, чорт знає звідки. І то роздавали людям жменями ті газети, а я, смаркач, під паху носив до хати, віддавав татови, тато сортував, дивився і шось з того вибирав. Значить, газетами нас закинули, листівками тоже, показували то райське життя. І, ну, в нас ті продукти, які були, скажем, в Городку, вони вже скінчилися. Млини не мали муки, і пекарні не мали з чого хліб пекти, і почалася карточна система. Ну, то вже ініша справа, як кормилися ми. Кожний шось в хаті мав, крупу чи шось-то. Ми, навіть, на перших порах мололи на млиночку до кави пшеницю або кукурудзу, крупу робили з того. То тато вечерами сидів, крутив млинок, то я крутив тоже, а мама пляцки вже робила, і такво потрошки виживали. А потому з кожним днем почали підкидувати продукти на Західну Україну з Києва, Харкова і звідтам, то появилася масло, цукерки, оселедці, риба, то весьо. То ся весьо появило. Но зато в Києві масла не можна було дістати [сміється], в Харкові тоже. То, значиться, ті всі

норми продуктиві перескочили аж на Західну Україну, і тут робилася показуха, що “в нас все є, чого вам тільки душа забажає”⁴⁵.

Зі спогадів А. Помірчої:

«Перший раз прийшли, казали, «москалі» [росіяни], так. То вони прийшли перший раз, то вони, як то вам сказати, то-то тоже зачили вони так гей всіх брати під увагу, та котрі студенти де були. Ту вчилисі наші хлопці, як тойво Рибак вчивсі, і ту зо Мишани був такий хлопець Чура, вони сі вчили, студентами були. То їх то так ту в Мальчицях помурдували їх. Так то, я то пам'ятаю, я вже була во. А то в нас в сусіді була сільська рада, вони ту є як попривозили ті хлопців сюда ранені. Того ідного так скинули, то навіть пам'ятаю, що то якийсь був свій, бо каже, бо як скинули того Геніка Чуру зі Мишани, то, каже, він так дуже застогнав, а ми с том своим подружком, що я вам повідала, що вона потім впала з тої машини, ми вилзли на наш стрих [на горище. — Ред.], а на нашім стриху там було віконце, то ми собі вхилили, а то була трета хата, сілірада, від нас дому. І там всі так ті трупи і ті ранені, всьо возили туду. І ми всьо так на стриху слухали, так. Ми то всьо слухали, ми то дивилисі то, а потім прийшли москалі, вони прийшли до нас до хати і казали, щоби ми сі привезли того Рибакі а скинули там під парканом в сіліраді, і саньми, то було в місяці березні і казали щоби привести когось, чи то не пам'ятаю, не пізнали ми хто то. Ми кажем, привели нас з том колежанком, ми кажем: «Не знаєм, хто то». А колись студенти мали такі штани гранатові, а такі голубенькі, як тепер міліція має. Тепер червоні мають, а то такі голубенькі. То була їх така, такі штани вони мали, такі костюми. А його привезли, скинули, то він був такий дуже, я не знаю, цілий гей в саджі замураний, і всьо тово лице зірване. А ми знали, хто то, але ми казали, що ми їх не знаєм, ми сі не признали. Ми сі до него не признавали, то його так скинули під плотом, так і той. Потім його сестру як везли так. А сестру як везли, то вона так, так пам'ятаю попід село везли саньми, на саньох кіньми, а вона мала таку рожову сукеньку. І так таво сукенька, а вони ше во її в зад встрілили, і так та сукенька її сі волочила. А я кажу, ми сі з том мом подружком дивили через вікно в нас вдома, не в неї, но в нас, бо то так наша хата так гей більше туву при селі, а її туду дальше, шось три хаті від нас. І ми так сі подивили на то, кажу та «йой, то Марисю повезли Рибаківу». Так я то пам'ятаю. Так тоже так всіляко було, знаєте, всіляко було»⁴⁶.

Зі спогадів І. Шуль:

«Вертаюся до Львова, щоб продовжувати навчання. Але вже не Академія закордонної торгівлі, а Інститут радянської торгівлі. Інститут радянської торгівлі. Що змінилося? Те, що вже вчитися не треба було так багато, як тоді. Але що було? Була дуже холодна зима перша. Дуже холодна зима. І я привезла собі, але пізніше я не могла їздити, бо то була... За кордону треба було мати пропуск. То я дуже рідко могла до батьків поїхати до Перемишля. Але якось я ще вспіла поїхати і привезти собі перину, яка мені пізніше, як я вже була в Києві на практиці, весь одяг, і перина, всьо мені пропало вже. Мені дуже багато весь час всього пропадає. Дуже холодна була зима. Дуже холодна. Потрібно було вчитися. Беру ту історію КППС. Так? Розігрілася, розігрілася в перині, прочитала до тої неділі нещасної [«Кривава неділя»? — Ред.] і засипляю [сміх]. Ясно. Спочатку писати на чому не було. На газетах, на якихось шпаргалках писали, не було

паперу, нічого. Ну, ясно. Ні харчування, ні нічого. Що то говорити. Ну та... Не можна чим похвалитися, що було то життя добре. Молода. Розумієте? Ще молода. Вчитись хочу. Закінчити хочу. Щось хочу мати. Та й вчилася, та й вчилася. Навіть після... То закінчила другий курс, так, після третього курсу, навіть як відмінницю, мене возили..., я їздила і в Москву, і в Ленінград, і навіть і там ми були. І то. Як відмінницю навчання. Але вже на четвертому курсі було мені..., стипендію діставала, так. Ну, що купити було, знаєте як то, як купила собі панчохи — то аж там десь в Москві чи де-е-е-е [сміється]»⁴⁷.

По-третє, респонденти наголошують на лояльній чи навіть приязній зустрічі населенням Галичини німецьких військ. Відбувалося це тому, що радянський режим за два роки (з 1939 до 1941 р.) знищив тисячі українських політичних в'язнів; до того ж український національний рух мав надії на відновлення незалежності України як держави. Однак від самого початку німецька політика щодо України мала ознаки окупації й колоніального трактування⁴⁸. Зі спогаду А. Помірчої:

«<...> Як прийшли німецькі — наші сі дуже радували українці. Дуже сі радували. То я так пам'ятаю, то як во церква наші, то на долі так, знаєте, синьо-жовтий флаг всьо так тово. А потім німці казали скинути то, їм сі не подобало. Так пам'ятаю, пам'ятаю, як то прийшли ті німці сюда. Так наші дуже, так гей зачили пісні співати, всьо так гей величатисі, а потім шось німці їм не дозволили то всьо. Тодий зачили, як стали забирати до Німеччини то, тоди люди виділи, що то вони можут зробити, і то таке потім сі то всьо»⁴⁹.

Четвертою дуже чіткою особливістю є опис ставлення мешканців Західної України і українців, які народилися у Східній Україні, до самого факту Другої світової війни. Якщо для «східняків» війна була і залишається Великою Вітчизняною війною і вони до сьогодні святкують перемогу «наших» у війні, то галичани мають цілком інше ставлення до цього історичного факту. Вони не вважають 9 травня — Днем Перемоги, оскільки вважають, що війна для них продовжувалася до повної поразки національного підпілля ОУН-УПА від радянського комуністичного режиму у середині 50-х рр. XX ст.

По-п'яте, частина опитаних галичан, як і східняків, після репатріації на батьківщину була заарештована і відправлена у радянські табори Сибіру чи Казахстану. Приводи для цього були різні. Причиною арешту і висилки могло стати перебування респондента у Німеччині (випадок з С. Тупісем, А. Помірчою) або участь респондентів у підпільних національних організаціях (О. Гандецький, В. Собків, П. Говіщак)⁵⁰. Цікавим є той спосіб, у який респонденти, котрим довелося побувати на примусових роботах двох тоталітарних режимів, трактують сьогодні свій досвід. Знаходимо дві абсолютно різні позиції щодо цього. Респондент М. Михайлов (народжений на сході України) переконаний, що радянському режимові треба пробачити, «бо вони свої», на відміну від німецького окупаційного режиму⁵¹. З іншого боку, всі респонденти-галичани свідчать, що для них як радянський, так і нацистський режими були однаково важким випробуванням. У їхніх розповідях відсутній «свій» та «чужий» режими. Вони обидва є чужими для західноукраїнського населен-

ня. Про це йдеться у спогадах А. Гурної, Б. Сідельника, І. Шуль, М. Ряпич, Л. Мухи, П. Говішака, О. Гандецького⁵².

Спільна риса історій колишніх примусових робітників з Галичини і оstarбайтерів полягає у тому, що всі респонденти розповідають про унікальний досвід війни, пережитий на чужій території. З одного боку, респонденти розповідають про це як про взаємовідносини «свій — чужий», що є головною тематичною домінантою записаних інтерв'ю, а з іншого боку, «чуже» для них — це те, що дало їм можливість вижити під час воєнних подій. Майже усі респонденти (переважно чоловіки) відзначили, що невідомо, як склалося б їхнє життя, якби не мобілізація на роботи до Райху⁵³.

Рабська чи примусова праця передусім асоціюється у респондентів з розлученням із батьками, родичами, друзями, з примусовою депортацією, з незвичними побутовими й економічними умовами.

На початку статті ми зазначали, що вибір респондентів був здійснений таким чином, щоб проаналізувати життєві історії українців — різних груп жертв нацизму. До однієї групи належать цивільні робітники, примусово вивезені на роботи до Третього Райху, до іншої — колишні в'язні концтаборів. У першій групі цивільних примусових робітників ми виокремили дві підгрупи, які чітко відрізняються за тематикою розповідей:

- 1) працівники промисловості;
- 2) робітники сільського господарства/рільництва (ця підгрупа є значно більшою серед опитаних галичан — це специфіка використання працівників саме з цієї території).

Оскільки більшість галичан працювала у сільському господарстві Райху, то ми зупинимося більш детально на аналізі саме цієї підгрупи інтерв'ю. Відзначимо, що значна частина респондентів-галичан, яким довелося працювати у господарствах бауерів, — сільського походження. Своєї особливості мав процес вивезення робочої сили з галицького села. Нагадаємо, що у селах поширеною була практика розподілу мобілізаційних планів, які здійснювали волосні старшини, сільські старости (війти), представники громадських організацій (УКК), сільські священики. Після призупинення добровільних наборів серед галичан сільські старости (війти), «мужі довір'я» від УКК, місцеві священики «лише їм відомими методами знаходили таких “добровольців”»⁵⁴. До добровільно-примусових акцій набору належало розсилання із сільських рад повісток із призначенням виїзду на роботи. Про те, як отримували повістки із сільрад, розповіли майже усі опитані. Адміністрація сіл включала до списку мобілізованих насамперед сиріт, напівсиріт, неблагонадійний елемент села, багатодітні родини⁵⁵. З початком війни в окупованому селі передусім порушуються міжособистісні зв'язки, з'являються старости/війти, поліцаї, які до війни були добре знайомими членами сільської громади, інколи навіть родичами, а згодом вони — «свої» — складають списки молодих людей, які мають виїхати на роботи до Райху. У місті процесом мобілізації робочої сили займалися «біржі праці», чи «уряди праці» (як

їх називали у Галичині). Отже, після негативних вражень від вербування, перевезення, відбору/продажу робочої сили галичани потрапляли у господарства німецьких бауерів. Робота у господарствах описується як давно знайома для респондентів. З інтересом порівнюють респонденти види сільськогосподарських культур, що вирощуються, методи ведення господарства, організацію в цілому сільськогосподарських робіт. Подив і захоплення у українців викликає німецька сільськогосподарська техніка, дисциплінованість у виконанні різних видів робіт. Друге місце посідає опис житлових умов, деталей побуту, чіткого розпорядку робочого дня, виконання самих робіт, визначених для іноземних робітників німецькими господарями. Галичани, які народилися і виросли у селах, значно легше перенесли перебування на сільськогосподарських роботах у Райху. Це пом'якшило гостроту кризи ідентичності, яку гостріше відчували галичани — промислові робітники.

Спогади галичан, задіяних на промислових підприємствах (невеликих приватних підприємствах, шахтах), цілком відмінні від спогадів сільськогосподарських робітників. Тематично їх об'єднує тільки досвід перевезення до Німеччини, всі інші сюжети їх наративів, через зрозумілі причини, є іншими, а оцінки, які подаються у них, можуть бути абсолютно протилежними. Для галичан, які потрапили на роботу на промислові підприємства, основною проблемою розповіді стала проблема голоду і пошуку засобів до існування. Ця лінія є тематичною домінантою інтерв'ю «промислової групи». Друге місце посідає опис житлових умов, деталей побуту, графіку робочого дня, специфіки роботи, відпочинку. Особливою у цих розповідях є оцінка німецького населення, а саме тих, з ким пліч-о-пліч протягом декількох років довелося працювати на фабриці, заводі. Співчутливе, часом доброзичливе ставлення німецького населення, його допомога, підтримка, а інколи і солідарність у несприйнятті нацизму конструюють образ «чужого» як «свого іншого»⁵⁶. Хоча зазвичай у спогадах відчувається цей контраст, однак галичани сприймають німецьке населення із симпатією. Саме в контексті катастрофічного становища з продуктами харчування колишні примусові робітники пригадують співчутливе до себе ставлення, підтримку і допомогу тих робітників-німців, з яким їм довелося працювати. Зі спогаду А. Чорнобай:

«А мені було добре коло мої старенької. Була старенька. Дуже була добра жінка. Дай їй Боже царство небесне. Вона була так, як моя рідна мама. Вона ся бояла, щоби я не змерзла, чи я їсти не хтіла, аби мені щось зле не було. Вона мене дуже, дуже любила, а я її вважала [догоджала]. Тільки за то мене любили. І так-то...»⁵⁷

З іншого спогаду, респондента С. Головацької:

«Навіть дуже... одна така була, що я вам кажу, не раз я там щось відбираю, а вона мене обійняла: «Май, майне лібе кіндер» — «Моя люба дитино». «Майне лібе кіндер». Помахала головою. «Майне лібе». Так їй шкода було, що той во. Ну, денекутрі [діалектне — деякі] навіть дуже добре ся відносили... Я пам'ятаю, жи німець жовнір, я певно йому ся подобала, жи вибирав білизну, передав через машиніста хліба. Машиніст мене кличе і дає мені хліба, а я кричу [сміється], кажу: «Нащо мені його хліб? Та ми не голодні». А жовнірові сі здавало,

а може йому ся дівчинисько подобало? І передав мені хліб. А він мене кличе: «Ком, ком, ком Софія, [сміється] бутерброде». Так було всяке»⁵⁸.

До другої групи ми зарахували спогади в'язнів концтаборів. У післявоєнному Радянському Союзі до цієї категорії жертв нацизму ставлення було інше, ніж до депортованого на роботи цивільного населення. Хоча шлях українців до Райху був однаковий для цих двох груп — не з власного на те бажання, однак після війни у радянський історичний простір були допущені «відредаговані» згідно з радянською ідеологією спогади в'язнів, тоді як остарбайтери не отримали взагалі права на збереження власної пам'яті про події війни.

Основне місце у розповідях в'язнів німецьких концентраційних таборів відведене описові голоду і пошуку якихось засобів до існування. Якщо у спогадах українських цивільних робітників, які працювали у промисловості, виділяються символи і образи, навколо яких групуються окремі висловлювання, наприклад «суп із брукви», то у спогадах в'язнів концентраційних таборів (далі — КЦ)⁵⁹ це символ голоду, катування працею до смерті. Респонденти зазначають, що не один раз задумувалися над можливістю власної смерті.

Зі спогаду О. Дудки:

«Той комендант, як нас, значить, привезли, каже так: «Май лібе фройден, баюнс гіа іст кайне лебен. Баюнс віконт нур фюрге штербен». То є: «В нас життя немає. До нас приходять тільки умирати». І як то по-німецьку, як воно то: «Вас ест айне вас вольте ніхт бляйбен гіа, ді кенен гейн гетс фо» — «як хтось не хоче тут бути, може собі йти геть». За ним жалувати ніхто не буде [сміючись]. О так. І то. О, і потім каже: «О алзу алес волен бляйбе гіа» — «всі хочуть тут бути»⁶⁰. Так?!»⁶¹

Постійний голод притуплював бажання думати. Голод не лише фізично знищував людину, але й духовно і морально. Напівголдне існування вело до поступового «виродження» людини. У спогадах цієї групи обов'язково трапляється історія про рятівника/рятівників (такого ж в'язня чи групу в'язнів, наприклад, земляків), які допомогли вижити на початку перебування у так званих «карантинних бараках» табору⁶². Зі спогаду Б. Сідельника:

«І так йшли день за днем, день за днем. В тому бараку із-за тої їжі, котра була недостатня, я почав пухнути з голоду, і ноги мої внизу, кісточки, вирівнювалися опухлизою. Десь приблизно понад місяць в той час, в один день (то була неділя) до могого бараку підійшов мужчина [прикурює сигарету], а до бараку, не так до бараку, як до колочого дроту, котрий огорожував барак. Підійшов мужчина, гарно виглядав, і запитав: «Чи є хто з Львівської області?» Я сказав, що «Я є». «А звідки ти?» «А я зі Львова». «О, зі Львова. А де ти живеш у Львові? То-то, то-то». Я розказав, де я живу. Він сказав: «Шо я. А як твоє прізвище?» Відповів. Він каже: «Та я ж твого батька-то знаю, бо твій батько агроном, бо твій батько їздив по селах пропаганду вів, сівозміни сільськогосподарські, і він багато разів в мойому домі ночував. Він інвалід на праву руку. Правда?!» Я кажу: «Правда». «Почекай, почекай. Я шось зроблю. Я тебе звідси витягну, з того карантину». Бо я там вже доходив [помирав. — Ред.]. Він побіг, то була неділя, яких мінут 15–20 прибігли хлопці, чоловік десь, може, 10–12, наші, галичани, кожний шось приніс. Но головне то, шо мені подарували через дроти, пере-

дали миску зупи густої, якісь макарони, якесь м'ясо там було. «На поїж». За огорожу, і почав їсти. Тут до мене, звичайно, підбігли товариші з тюрми, котрі ми разом приїхали. Ну, то треба було з ними поділитися. І ми до тої миски стали кругом шість чоловік, кожний витягнув ложку і по черзі ложку набирав і клав в рот. То ше добре, що шість, бо більше не знало, про то шо мені такий подарунок потрапив. Ми ту миску моментально змолотили, хлопці мене випитали відки [звідки] я, шо я і так дальше. Самі вони представилися. “Я зі Львова”, “я зі Стрия”, “я з Тернополя”, “я з Коломиї”, “я з Івано-Франківська”, то всьо так розказали, а цей основний котрий знав мого батька каже: “Нічого. Я тебе витягну”. Записав мій номер і в понеділок зробив справу, що мене з карантинного бараку витягнули на робочий барак, та ще працювати в кухню, але в підвал, там, де чистять картофлю, капуста, брукву і так дальше»⁶³.

Саме підтримка на початкових етапах перебування у таборі була надзвичайно важливою подією у житті в'язнів. Основне місце у спогадах посідає розповідь про трудову діяльність, табірний режим, ієрархію в'язнів. Виокремимо також розповіді про міжнаціональні відносини між в'язнями. Вагоме місце у наративах посідає опис постійної зміни концентраційних таборів, переведення в'язнів з одного КЦ до іншого, що дає респондентам сьогодні можливість порівняти в'язничні умови у різних таборах. Дуже яскраво і детально описують респонденти день свого визволення. Для них День Перемоги має менш важливе значення, ніж день звільнення з КЦ (пригадують місяць, день, годину звільнення).

Наступною домінантною темою у розповідях респондентів, як в'язнів КЦ, так і цивільних робітників, є тема репатріації. Ця наукова проблема взагалі «випадала» з поля дослідження як за радянського часу, так і сьогодні. На відміну від інших держав, куди добровільно поверталися ті громадяни, кого війна закинула далеко від дому, в СРСР була створена спеціальна система репатріаційних органів для повернення своїх громадян (часто примусового). Ця система була створена для цілковитого контролю радянської влади над перебігом процесу репатріації, складалася з різного роду репатріаційних органів, керувалася у своїй діяльності державними постановами і розпорядженнями, діяла як за кордоном, так і в СРСР⁶⁴. На політику СРСР щодо своїх репатріантів вирішальний вплив мали два чинники: прагнення не допустити нової еміграції, яка б, на думку Сталіна та його прибічників, неминуче стала б знаряддям антирадянської політики в руках певних закордонних кіл, а також безповоротні втрати під час війни і можливість їх часткової компенсації репатріантами⁶⁵. Тому всі особи, які потрапили за межі Радянського Союзу під час війни, мали бути повернені. З цією метою було створено відповідну систему репатріації, структуру якої умовно можна поділити на дві складові: органи зовнішньої репатріації, створені за кордоном, та органи внутрішньої репатріації, що діяли на території СРСР.

Загальний відсоток тих, хто повернувся добровільно чи був примусово повернений до Радянського Союзу, становив приблизно 84 % від загальної кількості усіх виявлених радянських громадян за кордоном після війни і мав би свідчити про успішність репатріаційної політики комуністичного режиму. Порівняємо цей усереднений відсоток з тим, що стосувався України і чотирьох західноукраїнських областей

(Галичини). Частка тих репатріантів, які повернулися на західноукраїнські землі, становила лише 42 % від загальної кількості галичан, які опинилися за кордоном у вирі Другої світової війни⁶⁶.

Перші розчарування чекали на колишніх депортованих відразу після звільнення. На їхні настрої негативно впливало безвідповідальне ставлення до власних обов'язків радянських офіцерів, призначених до органів репатріації. До того ж матеріально-побутове становище в таборах репатріантів було далеко не задовільним. Інколи люди під час дощів змушені були перебувати просто неба, не одержували ані гарячої їжі (й навіть хліба), ані медичної допомоги. Через відсутність транспорту репатріанти змушені були існувати в таких умовах два та більше місяців. Основними причинами затягування часу перебування радянських громадян у збірних таборах за кордоном були їх перевірки органами держбезпеки. На кожного репатріанта було заведено так звану фільтраційну справу, що містила, серед іншого, реєстраційну картку з відбитком вказівного пальця його правої руки. Окрім перевірок, які проходили репатріанти, їх використовували як безоплатну робочу силу. Так, репатріанти працювали як вільнонаймані робітники у радянських військових частинах; використовувалися для роботи при військових лікарнях; для збору врожаю на полях.

Стосовно «переживання» репатріантами свого (добровільного чи примусового повернення) на батьківщину відзначимо, що у багатьох спогадах ми зустріли опис ситуацій, коли респонденти намагалися оминати усі радянські репатріаційні збірні табори і поверталися додому самостійно. Це, звісно, не спростило їм життя після повернення, бо так звану «фільтрацію» вони були змушені пройти у будь-якому разі для отримання радянських документів.

Репатріантів із числа вивезених за кордон на примусові роботи можна поділити на такі групи. Це передусім ті, що були (а) відправлені за місцем проживання (ці люди найменше постраждали від радянської системи); (б) зараховані у робочі батальйони (відбули свого роду 1–2-річне покарання); (в) призвані до радянської армії; (г) використані на роботах при радянських військових частинах і установах; (д) передані органам НКВД.

Вивезення на роботи до нацистської Німеччини і репатріація в СРСР позначилися на усьому подальшому житті цих людей. Страх перед режимом, що сформувався у післявоєнні роки, призвів до «придушення» пам'яті про події Другої світової війни. Для більшості з них їхня повоєнна доля була дуже тяжкою. Відірвані від рідного ґрунту однією тоталітарною державою, після повернення додому вони були експлуатовані, контрольовані й переслідувані іншою, не менш безжальною. Навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних». Очевидно, мешканці Галичини краще за інших громадян Радянського Союзу усвідомлювали це і, здебільшого, опиралися поверненню до країни, де панував радянський режим. Для галичан навіть найгірші випробування у нацистській Німеччині збереглися у пам'яті у менш негативній формі, ніж повернення та проживання в СРСР — країні комуністичного режиму.

За часів Другої світової війни з теренів України (точніше, УРСР) було вивезено/депортовано близько 2,4 млн осіб (у тому числі близько 350 тис. осіб — із західних областей УРСР), які утворили потужне джерело іноземної робочої сили у Третьому Райху⁶⁷. Велику частку цього контингенту склали молоді некваліфіковані робітники, які на перших порах досягали високих норм виробітку навіть у порівнянні з німецькими робітниками. Нелюдська експлуатація робочої сили у неволі призвела до її передчасного виснаження, каліцтв, масових захворювань і травматизму, згодом високої смертності. Українські робітники, які працювали у промисловості, були задіяні переважно на надзвичайно важкій, брудній, небезпечній роботі, ненормованій у часі, без належної охорони праці, із завищеними нормами виробітку і заниженими нормами харчування, із жорстокими покараннями за найменші порушення порядку. Переважно у трудових таборах були жахливі санітарно-гігієнічні умови, постійне відчуття голоду, відсутні належні приміщення тощо. Недарма абсолютна більшість опитаних нами учасників описаних подій одноставно називає ці часи існуванням «у неволі», «у рабстві».

Водночас слід підкреслити, що умови неволі певною мірою відрізнялися для українців із західних областей УРСР та з її східної і південної частини. Що ж до галицьких українців, то вони визначалися терміном «напівприсяжні чужинці» (нарівні з прибалтами), які переважно добровільно зголосилися на працю у Німеччині, або терміном «чужинецькі робітники непольської народності з прилучених східних земель»⁶⁸. Це дало можливість встановити наявність специфічних соціальних статусів українських остарбайтерів і галицьких робітників і детально описати їх.

Цивільне населення райхскомісаріату Україна мало не спочатку зазнало на собі здебільшого насильницьких методів набору і виїзду на працю, і тому на позначення цього процесу стосовно них доцільно вживати термін «депортація». Переважна ж більшість галицьких українців зголошувалася до виїзду на добровільних засадах, тому авторка вживає стосовно них термін «вивезення». До насильницьких методів окупаційна влада у райхскомісаріаті Україна вдалася вже на початку 1942 р., на теренах дистрикту Галичина такі методи почали застосовуватися не раніше середини 1943 р., коли тут розпочалися масові облави.

Українське населення, яке зосереджувалося у райхскомісаріаті Україна та прифронтових смугах, стало основним резервом для промисловості нацистської Німеччини, де умови праці й життя були найтяжчими. Галицькі українці працювали переважно у сільському господарстві або на приватних невеликих підприємствах. Отже, направлення на важчі або порівняно легші роботи у Третьому Райху також є суттєвою відмінністю у становищі українців з різних теренів країни.

Можна виокремити також низку відмінностей у використанні українських робітників після прибуття до Німеччини та розподілу на різні роботи. Вони стосувалися:

- порівняно легших умов праці для галичан, її певної оплати, надання їм одного вільного дня на тиждень, оплати втрати працездатності внаслідок травмування,

можливостей лікування, можливостей підвищення кваліфікації на спеціальних курсах тощо;

- кращих для них, у порівнянні з оstarбайтерами, умов побуту (проживання в окремих бараках, можливість мати свою Службу Божу, виходити за межі таборів, одержання карток для придбання продуктів харчування, одягу і т. ін., можливість дістати відпустку, листуватися з родиною, надсилати і одержувати посылки, можливості одруження, народження і виховання дітей тощо).

Галицькі українці вповні скористалися з можливості легалізації своїх громадських організацій і від початку окупації створили на теренах краю цілу їх низку на чолі з УЦК. Завдяки діяльності цих організацій і передовсім УЦК галицькі робітники, яких вивозили до Третього Райху, одержували відповідні документи (аусвайси); ці ж допомогли організації піклувалися про умови їхньої праці у Німеччині та опікувалися їхніми родинами в Галичині. Моральну підтримку вивезеним як у краю, так і у Німеччині, надавала Греко-Католицька Церква. Нічого подібного у «підрадянських» українців не існувало. Треба підкреслити, що громадсько-політичні інституції галичан досить часто надавали допомогу й українським оstarбайтерам.

Але всі ці відмінності, досить важливі для реального життя на чужині, все ж не могли суттєво змінити положення невольного робітника. Війна зрівняла долі українців з різних теренів і земель. Потрапивши до Німеччини, і галицькі робітники, і їхні земляки з Наддніпров'я чи Слобожанщини опинялися у неволі й підлягали експлуатації в дуже тяжких, інколи нелюдських умовах. Однаково тяжкими для них були пересильні табори, перевезення, праця у важкій, передовсім гірничорудній промисловості, високий рівень травматизму та каліцтв, самогубств і смертності (особливо у концентраційних таборах), жакливі санітарно-гігієнічні умови тощо. Об'єднані тяжкими умовами праці і побуту, обидві частини українських робітників тягнулися одна до одної, намагалися підтримувати і допомагати, чим могли. Це робили й представники громадських організацій галичан, і окремі особи; як на роботі, так і за місцем проживання.

¹ *Невиздане*. Усні історії оstarбайтерів/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків, 2004. — 236 с.

² *Сербин Р.* «Велика Вітчизняна війна»: советський міт в українських шатах//*Сучасність*. — 2001. — № 6. — С. 63–88.

³ Див., напр.: *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах плану «Ольденбург» (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). — М., 1980. — 375 с.

⁴ *Невиздане*. Усні історії оstarбайтерів... — С. 25.

⁵ Записано 2.09.2005 р. у с. Пуятичі Городецького району Львівської області від А. Гук, 1923 р. нар.

⁶ Записано 9.05.2005 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. нар.

⁷ Записано 18.06.2005 р. у с. Борщовичі Пустомитівського району Львівської області від А. Маєвської, 1930 р. нар. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від М. Ряпич, 1930 р. нар. Записано 25. 09. 2005 р. у м. Львові від Ю. Замлинської, 1936 р. нар., і П. Замлинського, 1933 р. нар.

⁸ *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944)//УГЖ. — 1997. — № 3. — С. 100.

⁹ *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина/За ред. В. Кубійовича.* — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 360; *Антонюк Н. В.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. — Львів, 1997. — С. 11, 18.

¹⁰ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 12–13.

¹¹ *Косик В.* Україна і Німеччина. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 346.

¹² Професор В. Кубійович (1900–1985) — визначний український географ, демограф і картограф, вчений-енциклопедист, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, громадський діяч. Під час нацистської окупації очолив Український Центральний Комітет — загальногромадську організацію українців у генеральній губернії. Комітет керував благодійними, освітніми, культурними, церковними і частково господарськими справами українського населення цієї губернії, до якої з 1941 р. була включена і Галичина.

¹³ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського центрального комітету. — Чикаго, 1975. — С. 10–11.

¹⁴ Вважаємо за доцільне використовувати архаїчну лексику (історизми) для збереження колориту епохи і для точної ідентифікації реалій, які існували в період Другої світової війни на території окупованої України (див. також: допомогові комітети, Український допомоговий комітет (УДК)).

¹⁵ Скориставшись цим дозволом, українці з генерал-губернаторства всюди переорганізували вже існуючі (але не легалізовані німецькою владою) комітети в округах чи повітах на українські допомогові комітети. З метою координації їх діяльності у липні 1940 р. у Кракові було створено Український центральний комітет (УЦК), який очолив В. Кубійович. Після приєднання Галичини до генерал-губернаторства галицькі українці організували у Львові Український крайовий комітет (далі — УКК), що мав ті самі завдання, що й УЦК у Кракові. Його очолив К. Паньківський. Допомогові комітети були створені під керівництвом окружного (міського) старости, якому вони підлягали адміністративно. У Галичині назва «допомогові комітети» не прижилася, тому тут їх називали «окружні комітети». Допоміжними органами допомогових (чи окружних) комітетів у Галичині були делегатури. Центрами делегатур стали повітові міста з польських часів. Найнижчою ланкою організації були так звані «мужі довір'я». Вони були зв'язковими між допомоговими комітетами або делегатурою та місцевим українським населенням. Відділи УКК створили 16 окружних і 31 повітовий комітет, 46 районних делегатур та 9 делегатур у передмістях Львова. Їм було підпорядковано всі громадські, культурно-освітні та інші організації. На початку 1942 р. УКК був ліквідований, а його функції перебрав на себе УЦК. Натомість у Львові почав працювати діловий осередок УЦК, очолюваний К. Паньківським, який став водночас і заступником провідника УЦК.

¹⁶ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 209–210.

¹⁷ *Не забувайте про наших сестер і братів на чужині!//Львівські вісті.* — 1943. — 14–15 січня. — Ч. 7. — С. 3; *Наши обов'язок — держати зв'язок з нашими робітниками у Німеччині//Там само.* — 1943. — 4 березня. — Ч. 47. — С. 1; *Книжки для робітників та полонених збираємо у цьогорічному березні//Там само.* — 1943. — 13 березня. — Ч. 55. — С. 1; *Опіка над українськими робітниками з Генерал-Губернаторства в Райху//Там само.* — 1943. — 23 березня. — Ч. 63. — С. 2; *Писанка для робітників у Німеччині та полонених//Краківські вісті.* Краків. — 1943. — 13 травня. — Ч. 99. — С. 2; *Книжка для робітників у Німеччині.//Там само.* — 1943. — 28 жовтня. — Ч. 241. — С. 3.

¹⁸ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 201.

¹⁹ *Паньківський К.* Роки німецької окупації... — С. 206; *Андрухів І. О., Француз А. Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — Рівне; Івано-Франківськ, 2001. — С. 84.

²⁰ *Закордонні робітники в Німеччині (Від нашого кореспондента)//Краківські вісті.* — 1943. — 26 вересня — Ч. 214 (952). — С. 3.

²¹ *Семенов И. В.* Использование принудительного труда монополиями фашистской Германии//Некоторые вопросы всеобщей истории. — Челябинск. — Вып. 7. — 1972. — С. 126.

²² Там же. — С. 126.

²³ Записано 24. 06. 2006 р. у м. Львові від І. Цюпки, 1918 р. нар.

²⁴ *Закордонні робітники в Німеччині (Від нашого кореспондента) //Краківські вісті.* — 1943. — 26 вересня — Ч. 214 (952). — С. 3.

²⁵ *Качараба С. П.* Еміграція з Західної України 1919–1939. — Львів, 2003. — С. 360.

²⁶ *Осторога робітникам, що їдуть до Німеччини //Львівські вісті.* — 1941. — 28/29 листопада. — Ч. 122. — С. 3.

²⁷ *Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів.* — Львів, 1968. — С. 69.

²⁸ *Великий транспорт робітників до Райху //Львівські вісті.* — 1942. — 17 березня. — Ч. 58 (182). — С. 3.

²⁹ *Львівщина у Великій Вітчизняній війні ...* — С. 95.

³⁰ *Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944).* Збірник документів і матеріалів/Упорядники Т. Смоляр, А. Ярошенко. — Львів, 1949. — С. 63.

³¹ Там само. — С. 66.

³² *Боротьба трудящих Львівщини ...* — С. 66–67.

³³ *Губернатор д-р Вехтер прощає 300 000-ного робітника з Галичини під час в'їзду до Райху//«Львівські вісті» 1943.* — 15 квітня. — Ч. 83 (503). — С. 2.

³⁴ *Боротьба трудящих Львівщини... — С. 75.*

³⁵ *Львівщина у Великій Вітчизняній війні... — С. 95.*

³⁶ *Андрухів І. О., Француз А. Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ... — С. 85.

³⁷ Записано 25.09.2005 р. у м. Львові від Ю. Замлинської, 1936 р. нар., і П. Замлинського, 1933 р. нар.

³⁸ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. — Львів, 1997. — С. 46; *Безсмертя*. Книга пам'яті України 1941–1945. — К., 2000. — С. 214; Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 177; Косик В. Третій Райх і українське питання//Вісник. — 1986. — Ч. 2. — С. 87; Паньківський К. Роки німецької окупації. — Нью-Йорк; Торонто, 1965. — С. 209.

³⁹ *Письма-послання* митрополита Андрея Шептицького з часів німецької окупації. Частина 2. — Йорктон, Канада, 1969. — 454 с.; Шептицький А. Письма-послання (1939–1944 р.р.)//До друку підготував І. Стефанюк. — Львів, 1991.

⁴⁰ Записано 8.05.2006 р. у м. Львові від Л. Мухи, 1926 р. нар.

⁴¹ Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар.

⁴² Польськ. «маєш дитину — візьми метрику, занеси до костюлу, і тоді будемо говорити про продаж землі». (Прим. ред.)

⁴³ Записано 3.03.2006 р. у м. Львові від А. Гурної, 1926 р. нар.

⁴⁴ Записано 5.05.2006 р. у м. Львові від М. Михайлова, 1925 р. нар. Записано 10.04.2006 р. у м. Львові від В. Поплавського, 1922 р. нар. Записано 29.04.2006 р. у м. Львові від Т. Кремльовської, 1925 р. нар. Записано 12.04.2006 р. у с. Вузлове Радехівського району Львівської області від В. Матерацької, 1923 р. нар. Записано 25.05.2006 р. у м. Львові від М. Арсенювої, 1927 р. нар.

⁴⁵ Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар.

⁴⁶ Записано 16.08.2005 р. у с. Мальчиці Яворівського району Львівської області від А. Помірчої, 1923 р. нар.

⁴⁷ Записано 15.08.; 8. 09.; 21.10.2005 р. у м. Львів від І. Шуль, 1918 р. нар.

⁴⁸ Жуковський А., Судбельний О. Нарис історії України/Ред. Я. Грицак, О. Романів. — Львів, 1991. — С. 116, 120.

⁴⁹ Записано 16.08.2005 р. у с. Мальчиці Яворівського району Львівської області від А. Помірчої, 1923 р. нар.

⁵⁰ Записано 2006 р. у с. Мальчиці Яворівського району Львівської області від С. Тупіся, 1927 р. нар. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від М. Ряпич, 1930 р. нар. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. нар. Записано 15.06.2006 р. у с. Лотатники Стрийського району Львівської області від В. Собківа, 1924 р. нар. Записано 5.07.2006 р. у м. Самбір Львівської області від П. Говіщака, 1928 р. нар.

⁵¹ Записано 5. 05.2006 р. у м. Львові від М. Михайлова, 1925 р. нар.

⁵² Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар. Записано 3.03.2006 р. у м. Львові від А. Гурної, 1926 р. нар. Записано 15.08.2005 р. у м. Львові від І. Шуль, 1918 р. нар. Записано 8.05.2006 р. у м. Львові від Л. Мухи, 1926 р. нар. Записано 5.07.2006 р. у м. Самбір Львівської області від П. Говіщака, 1928 р. нар. Записано 9.05.2006 р. у м. Самбір Львівської області від О. Гандецького, 1925 р. нар.

⁵³ Записано 18–19.03.2006 р. у м. Угнів Сокальського району Львівської області від І. Осміловського, 1927 р. нар. Записано 8.03.2006 р. у м. Львові від В. Гуменного, 1923 р. нар.

⁵⁴ Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ... — С. 85.

⁵⁵ Записано 15.06.2005 р. у с. Борщовичі Пустомитівського району Львівської області від М. Свориня, 1928 р. нар. Записано 2006 р. у с. Писарівна Бережанського району

Тернопільської області від А. Чорнобай, 1925 р. нар. Записано 15.06.2005 р. у с. Борщівичі Пустомитівського району Львівської області від В. Максимця, 1925 р. нар.

⁵⁶ *Несвигадане. Усні історії остарбайтерів...* — С. 28.

⁵⁷ Записано 2006 р. у с. Писарівна Бережанського району Тернопільської області від А. Чорнобай, 1925 р. нар.

⁵⁸ Записано 15.02.2006 р. у с. Суходіл Бібрського району Львівської області від С. Головацької, 1925 р. нар.

⁵⁹ Від німецького загальноуживанного скорочення KZ — Konzentrationslager. (Прим. ред.)

⁶⁰ Перекручені німецькі фрази: «Meine lieben Freunde, bei uns hier ist kein Leben. Bei uns können wir nur früh sterben» («Мої любі друзі, у нас тут життя немає. У нас можна тільки помирати»); «Wer ist eine wer will nicht bleiben hier, der kann gehen fort» («Хто не хоче тут залишатися, той може йти геть»); «Also alle wollen bleiben hier» («Всі хочуть залишатися тут»). (Прим. ред.)

⁶¹ Записано 9.04.2006 р. у м. Львові від О. Дудка, 1926 р. нар.

⁶² Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар. Записано 9.04.2006 р. у м. Львові від О. Дудка, 1926 р. нар. Записано 19.06. 2006 р. у м. Львові від Р. Согора, 1925 р. нар.

⁶³ Записано 27.02.2006 р. у м. Львові від Б. Сідельника, 1927 р. нар.

⁶⁴ *Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину)//Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України/За заг. ред. А. О. Чермериса. — Львів, 2004. — Вип. 5. — С. 164–171.*

⁶⁵ *Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944–1952 рр.) //Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. — Київ; Чернівці, 1997. — Вип. I. — С. 164.*

⁶⁶ *Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР... — С. 166.*

⁶⁷ Згідно з опрацьованою історіографією проблеми, більшість українських істориків вважають, що 2 млн 400 тис. українців були депортовані на примусові роботи до Третього Райху під час Другої світової війни, що становить 48 % загальної кількості людей, вивезених нацистами з усіх окупованих районів СРСР (*Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945.* — К., 2000. — 944 с.)

У вже згадуваній книзі І. Андрухова та А. Француза містяться такі цифри щодо вивезених з дистрикту Галичина: усього їх кількість становить 1 млн 250 тис. осіб, у тому числі 300 255 осіб виїхало добровільно.

На думку відомого українського історика, етнографа С. Макарчука, близькими до дійсності, але, звичайно ж, не точними цифрами втрат на терені української частини Галичини за час німецької окупації є близько 260 тис. вивезених до Німеччини (*Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945) //Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2000. — Вип. 35–36. — С. 323.*

М. Коваль у своїй праці 1979 р., спираючись на дані збірки «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (К., 1975), подає такі

підрахунки: зі Львівської (разом з Дрогобицькою) областей було вивезено 170 тис. 400 осіб, Станіславської — 68 тис., Тернопільської — 164 тис., або разом 402 тис. осіб.

Згідно з опрацьованими даними чотирьох обласних архівів вималюється така картина. Кількість вивезених зі Львівської області була найвищою серед областей, які входили до дистрикту Галичина. Серед кількості вивезених з усіх областей УРСР Львівська область посідала третє місце. В історіографію ввійшла цифра 170 400 (Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. — К., 1979), вивезених разом зі Львівської та Дрогобицької областей. За даними Державного архіву у Львівській області (далі — ДАЛО) фонду Відділу репатріації — зі Львівської області до Німеччини було депортовано 132 205 осіб, а також вказується цифра 134 900 осіб, мобілізованих на працю до нацистської Німеччини. У доповідній записці Львівського обкому КП(б)У про звірства і руйнування, вчинені німецько-фашистськими загарбниками у Львівській області (*Львівщина* у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. — Львів, 1968), називається 176 тис. осіб. За підрахунками обласного відділу репатріації, з Дрогобицької області було мобілізовано на працю до Райху 57 017 осіб. За даними фонду Виконкому Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих, Дрогобицька обласна комісія з розслідування злочинів і збитків, завданих німецько-фашистськими окупантами, за час німецької окупації, встановила, що з області було вивезено 55 831 особу. Згідно з даними Державного архіву Тернопільської області, з Тернопільської області, за даними, складеними Відділом репатріації, було вивезено до Німеччини 42 624 особи, а за даними обласної комісії з розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників, з області було вивезено 42 323 особи. У книзі «Радянська Тернопільщина 1939–1958. Документи і матеріали» кількість депортованих тільки з Тернопільської області — 164 046 осіб. Кількість вивезених з Івано-Франківської області (Станіславської області), за підрахунками Відділу репатріації (Державний архів Івано-Франківської області), налічує 81 213 осіб. За даними Станіславської обласної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів, кількість мобілізованих до Райху відрізняється: 59 613 осіб, 62 258 осіб і 68 361 особа. Як бачимо, відмінності у цифрах є досить великими. Ми дотримуємося думки про те, що з дистрикту Галичина до Третього Райху потрапило понад 350 тис. українців.

⁶⁸ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 200; *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. — Чикаго, 1975. — С. 191.